

EL SISTEMA DEFENSIU DEL POBLAT IBÈRIC DE LA CADIRA DEL BISBE (PREMIÀ DE DALT, EL MARESME) I LA DETECCIÓ DE LA BARRERA NORD

Torres quadrangulars, poblats de barrera, fortificacions, poliorcètica, Laietània

Raúl Balsera Moraño

La visión que hasta ahora se tenía del sistema defensivo de la Cadira del Bisbe se ha de ampliar al combinarse su conocida defensa sur de ladera, con la identificación de un potente complejo defensivo de barrera situado en el istmo que conecta el poblado por su lado norte a la cordillera litoral catalana. Para entender mejor su funcionamiento, en este estudio se analizan todos los yacimientos con torres cuadrangulares y fortificaciones de barrera conocidos en territorio catalán.

Torres cuadrangulares, poblats de barrera, fortificaciones, poliorcètica, Laietània

La vision que l'on avait du système de défense de la Cadira del Bisbe doit être élargie, car la défense sud du versant que l'on connaissait était combinée à l'identification d'un puissant complexe défensif de barrière situé dans l'isthme qui le relie par le nord avec la chaîne littorale. Afin de mieux comprendre leur fonctionnement, tous les gisements comptant des tours quadrangulaires et des fortifications de barrière connues sur le territoire catalan sont analysés dans cette étude.

Tours quadrangulaires, murailles de barrière, fortifications, poliorcètica, Laietània

193

The view that was held of the defence system of Cadira del Bisbe has to be extended when combining the southern mountainside defence that was already known with the identification of a powerful defensive barrier complex situated on the isthmus that connects it to the north with the Catalan Coastal Range. To better understand its functioning, in this work all the known sites in Catalonia with quadrangular towers and barrier fortifications are analysed.

Quadrangular towers, barrier walls, fortifications, poliorcetics, Laietània

INTRODUCCIÓ

El poblat de la Cadira del Bisbe es situa en un esperó, encarat al mar, que destaca a la vessant de marina de la Serralada Litoral Catalana i presenta un excel·lent control visual sobre les valls inferiors de Premià de Dalt i Premià de Mar¹.

La seva altura màxima s'assoleix al cim de l'actual Turó de la Cadira del Bisbe (267.5 m s.n.m.), ubicat al sector nord del jaciment, topònim que va substituir a l'antiga

denominació popular de Turó de Dos Pins. Geològicament el poblat es troba assentat sobre una formació granítica amb fortes pendents que afavoreixen l'erosió, que es veu potenciada per la descomposició química del feldespat que ocasiona la dissolució del granit i forma l'anomenat sauló.

Aquests dos factors erosius han intentat ser controlats per l'ésser humà des d'època ibèrica (Coll 1988, 29; Coll/Montlló/Bosch 2004, 166 i 167) construint murs de contenció que generen petites terrasses, utilitzades tant

1.- Per conèixer aquest poblat i el seu entorn és molt aconsellable escometre la anomenada Ruta de l'Esquirol (SL-C 112) que s'inicia al mateix Poblat de la Cadira del Bisbe i ens condueix per una ruta de poc més d'una hora a l'ermita i Font de Sant Mateu per ple bosc mediterrani (<http://www.diba.cat/parcsn/parcs/fitxers/pdf/p06d081.pdf>)

Figura 1. Ubicació de la Cadira del Bisbe i dels diferents assentaments ibèrics citats en aquest treball.

per frenar la pèrdua dels sòls com per establir espais horitzontals d'ocupació.

Aquest esperó natural té unes vessants molt abruptes per les bandes oest i est, on els torrents estacionals de Sant Antoni i el Torrent Fondo que col·lecta més avall amb el de Can Mus, proporcionen una inqüestionable defensa natural.

En canvi, per la zona sud la pendent és més suau i ha estat on fins ara s'han documentat els únics elements de caràcter defensiu detectats al jaciment, entre ells part d'un possible fossat més antic, una torre i diferents trams de muralla i murs perimetrals.

El poblat ibèric de la Cadira del Bisbe presenta un hàbitat en vessat (Coll 1988, 29; Coll/Montlló/Bosch 2004, 166 i 167) i s'ha definit com un poblat de segon ordre,

amb una extensió aproximada de 4 ha, dimensions que no han pogut ser confirmades en aquest estudi, doncs l'hipotètic espai tancat del poblat, definit per la línia defensiva sud, el torrent Fondo i de Sant Antoni, i el sistema de barrera nord, només permeten quantificar unes dimensions màximes de 10885 m², amb un perímetre teòric de 429.3 m lineals.

HISTÒRIA DE LA RECERCA

La història d'aquest jaciment s'inicia amb el seu descobriment al maig de 1929 per part de Joaquim Folch i Torres, moment en el que es va realitzar una primera intervenció de la que no s'ha conservat cap dada.

Posteriorment, entre els anys 1934 i 1935, Marià Ribas recollir superficialment alguns materials i, al maig de 1935, el Sr. Roura, va recórrer un altre petit conjunt que es conserva al Museu Arqueològic de Barcelona.

Jaume Ventura, Comissari d'Excavacions Arqueològiques de Vilassar de Dalt, a l'any 1936, però sobretot entre 1949 i 1952, efectuà noves intervencions en la que es descobrí una habitació, part d'una segona i restes d'un carrer empedrat (Balil/Ripoll 1952, 181; Ventura 1956, 82-83; Casanovas 1962, 271; Ubach 1994, 126-128).

Al 1967 es creà l'Associació d'Estudis Científics i Culturals (A.E.C.C.) amb el propòsit de salvaguardar el poblat i endegà una sèrie de prospeccions superficials que proporcionaren abundants materials que foren dipositats al Museu Municipal de Premià de Mar.

Cap a finals de l'any 1972 s'inicià un pla d'urbanització del turó i es començaren a obrir nous carrers que afectaren al jaciment i l'A.E.C.C. decidí presentar un informe a l'Institut d'Estudis Prehistòrics i Arqueològics de la Diputació Provincial de Barcelona, entrevistant-se al Museu Arqueològic de Barcelona amb el senyor Llongueres. D'aquestes gestions sorgí una intervenció dirigida per Josep Maria Nuix i Espinosa al febrer de 1973, continuació de la realitzada per l'A.E.C.C. al gener de 1972 i anteriorment pel grup de Vilassar (Gómez 1978-1979, 4-7). Malauradament totes aquestes restes foren destruïdes el 26 de juliol de 1979.

Davant l'oposició ciutadana a l'any 1980 la empresa propietària dels terrenys els cedí a l'ajuntament de Premià de Dalt i la Cadira del Bisbe fou declarada alhora Parc Natural i Zona Arqueològica.

Entre els anys 1981 i 1982 es portaren a terme dues campanyes d'excavació en les quals es documentaren nous habitatges i una sitja, i es recolliren nombrosos materials als terrenys superiors, documentant-se parcialment el sistema defensiu del sector sud del jaciment (Àlvarez/Carrasco 1983; Carrasco *et al.* 1983; Miró 1991).

A partir de l'any 1992 el Museu de l'Estampació de Premià de Mar posar en marxa un projecte de recerca que, en una primera fase, estudià tots els materials que es conservaven en diferents institucions públiques i privades, i es desenvoluparen tres campanyes d'excavacions als anys 1998, 1999 i 2000 (Coll *et al.* 2001), resultats que foren publicats a la revista *Fonaments* (Coll/Montlló/Bosch 2004).

I, per fi, després de tants esforços en la seva protecció i recerca, a l'octubre de 2005, el jaciment de la Cadira del Bisbe fou declarat Bé Cultural de Interès Local.

CRONOLOGIA I FASES DE L'ASSENTAMENT

Fins el moment, les dos agrupacions de cases detectades a l'interior del poblat, terrassades i articulades

per petits vials o carrers, pateixen remodelacions entre finals del s. IV i principis del s. III aC. També, al llarg del s. III aC, s'identifiquen altres alteracions de menor entitat, però la més substancial es dona entre finals del s. III i la primera meitat del s. II aC quan es reforcen les defenses del sector sud.

Així, datades entre el s. IV i principis del s. III aC, es detecten a la Cadira del Bisbe modificacions en una de les cases excavades durant la campanya de 1982 (Coll/Montlló/Bosch 2004, 167, fig. 4, a dalt), on dues sitges amortitzades en torn a finals del segle IV aC són rebaixades per aixecar una segona habitació que modificà l'orientació de l'habitatge original, passant d'estar encarat a llevant per estar-ho al nord-est (Àlvarez/Carrasco 1983; Coll 1988, 138, fig. 14; Coll/Montlló/Bosch 2004, 167).

Aquest període de canvi es detecta també a la intervenció de 1996 amb una alteració de l'activitat metal·lúrgica al ser amortitzats en el decurs del segle IV aC dos forns (Coll/Montlló/Bosch 2004, 168 i 169), moment en el que també s'oblitera la sitja E, descoberta a la campanya de 1982 (Àlvarez/Carrasco 1983), i les sitges A, B, C i D (Coll/Montlló/Bosch 2004, 169-171 i 193, fig. 2).

Dintre ja de la primera meitat del s. III aC s'evidencia un altra fase de canvi amb la remodelació de l'estança situada a la dreta del carrer 1 que en la seva construcció amortitza la sitja I (Coll/Montlló/Bosch 2004, 167-168, fig. 4, a baix), fet que coincideix cronològicament amb el segellat de la sitja F, detectada a la intervenció de 1987, i les sitges J i K (Coll/Montlló/Bosch 2004, 169, 170 i 171).

Però, és entre el tercer quart del segle III i la primera meitat del s. II aC (Miró 1990, 242 i 243) quan s'observa un canvi molt més profund, aquest de caràcter infraestructural, al modificar-se el sistema defensiu de la zona sud, on la cantonada sud-est/nord-oest de la muralla i part dels murs perimetrals del poblat, es reforcen aixecant una torre que amortitza part d'un fossat anterior.

Al igual que la identificació de remodelacions permeten copsar la profunditat dels canvis que es donen a l'assentament, el millor tipus d'estructura per establir la seva cronologia general prové dels materials recuperats als dos abocadors identificats al poblat i, principalment, de l'excavat durant la intervenció de l'any 1996, que va oferir una cronologia inicial de finals del segle VI aC, amb la presència d'un exemplar d'àmfora jonio-massaliota del tipus Py 1 (Coll/Montlló/Bosch 2004, 175 i 176, fig. 14, CB-96-1063), i una final datada als darrers decennis del s. I aC (Coll 1988, 255; Pujol 1991, 28) amb el testimoni d'un fragment de Pascual 1. Encara que s'ha de recordar que ambdues dates poden parlar d'ocupacions puntuals de l'assentament.

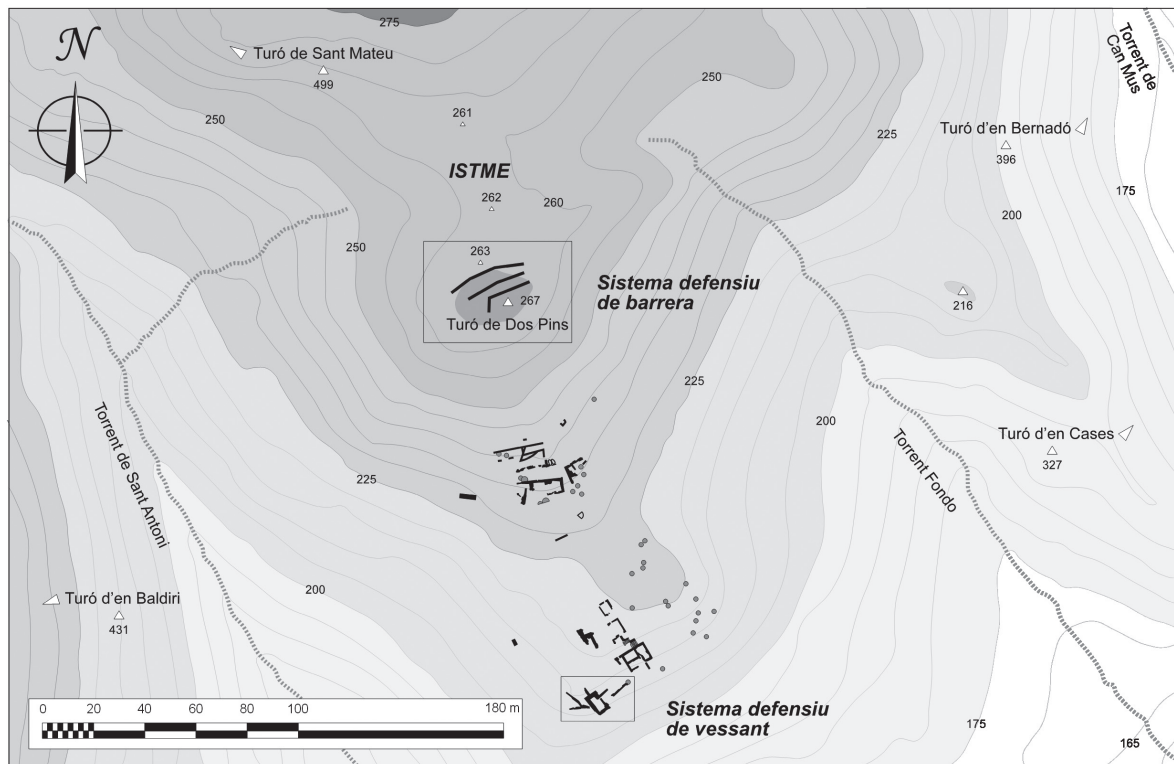

Figura 2. Planta general de les restes documentades a la Cadira del Bisbe. Reelaboració a partir de Coll/Montlló/Bosch 2004, 193, fig. 2 i base topogràfica de Catalunya 1:5000 versió 2.0 (<http://www.icc.cat>).

EL SISTEMA DEFENSIU DE LA CADIRA DEL BISBE

Un primer aspecte que hem de precisar a l'hora de tractar el sistema defensiu de la Cadira del Bisbe és que fins ara l'hàbitat interior en terrasses (Coll 1988, 29; Coll/Montlló/Bosch 2004, 166 i 167) semblava que explicava per si mateix el sistema d'emmurallament de vessant detectat al poblat (Miró 1991), però, sorprenentment, no per això havia deixat de estar definit com un poblat de barrera², encara que aquesta mai s'hagués identificat.

Acceptar com a únic element defensiu de la Cadira del Bisbe el detectat a la part baixa del poblat, trenca totes les normes poliorcètiques, ja que si observem amb deteniment la posició estratègica del poblat i les característiques orogràfiques del terreny on s'emplaça, la defensa sud seria del tot inoperant i fàcilment sortejable

realitzant un simple rodeig que permetria atansar-nos al poblat per la seva reraguarda.

D'aquesta manera, la visió que fins ara es tenia del sistema defensiu emprat a la Cadira del Bisbe s'ha d'ampliar al combinar-se la defensa sud de vessant amb la existència d'un potent complex defensiu de barrera, situat al petit istme que el connecta pel nord amb les elevacions superiors de la Serra de Sant Mateu.

Aquesta combinació d'hàbitat terrassat amb un sistema defensiu en vessant al sud i protecció de barrera al nord, obliga a ampliar els tres tipus tradicionals del jaciments ibèrics agrupats respecte a la seva ubicació, organització interna i sistema defensiu (Balil 1971; Maluquer 1982; Gusi/Olària 1984; Santmartí/Santacana 1994, 30), afegint als tipus d'erola, barrera i vessant un nou subgrup que combina els sistema d'hàbitat i emmurallament de vessant amb la defensa de barrera.

2.- "..., es tracta del típic poblat de vessant, amb elements de barrera pel que fa a alguns sectors dels seus terrenys inferiors" (Coll/Montlló/Bosch 2004, 165).

LES RESTES DEFENSIVES A L'ÀREA DE VESSANT (ZONA SUD)

Aquestes restes ja varen ser detectades en les primeres excavacions arqueològiques realitzades a la Cadira del Bisbe a l'any 1929, degut a la seva gran visibilitat que la feia destacar entre les feixes de vinya, però encara que s'han realitzat nombroses intervencions en aquesta zona (1929, 1981-82 –Àlvarez/Carrasco 1983–, 1988 –Miró 1988; Miró 1991– i 1996 –Coll *et al.* 1998–), mai ha estat del tot analitzada i els seus investigadors actuals expressen grans dubtes sobre el coneixement que fins ara s'han exposat al respecte (Coll/Montlló/Bosch 2004, 165 i 166) (fig. 3).

Aquests elements defensius han estat citats de forma genèrica en diversos treballs (Pujol 1991, 22; Sanmartí/Santacana 1991a, 134; Olesti 1994, 417) i, monogràficament, a una comunicació presentada al Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica celebrat a Manresa a l'any 1990 (Miró 1991) que és un resum de la memòria d'excavació realitzada a l'any 1988 (Miró 1988).

DESCRIPCIÓ DE LES RESTES

Les dades que es coneixen del sistema defensiu sud provenen d'un sondeig (Cala 100) de 3.36 x 4 m que va

aportar l'única datació que es té de la torre. En aquesta intervenció no es van arribar a identificar completament les formes de la torre, si no només l'angle sud/oest que s'interpretaren com un retranqueig de la muralla que presentava uns paraments molt refets (fig. 4).

En canvi, són uns altres els elements estructurals que fan a la seva investigadora avançar la hipòtesis de la existència d'una torre en aquest punt (fig. 5), que descriu de la següent manera: "A l'Oest del pany SE-NO de la muralla, aquesta fa una flexió i es dirigeix vers al SO, fent una corba, conformant una construcció circular esglaonada, amb panys que es superposen formant espiral. Aquest sector tan sols es va netejar dels matolls que el cobrien, i no s'hi va fer cap excavació. El final del mur queda tallat per una de les cales de 1981. Aquesta construcció circular, que sembla massissa, podria tractar-se d'una torre de la muralla, molt arrasada..." (Miró 1988, 53).

A la imatge presa per ella mateixa (fig. 5), s'aprecia com aquests murs terrassats i en corba s'adossen al sediment que cobreix part del llenç exterior del mur sud-oest de la torre i, per tant, han de ser considerats com posteriors a la seva construcció.

Els paraments que es detecten a la intervenció de 1988 (fig. 5) eren formats per grans blocs de pedra, lleugerament escairats, falcats per altres blocs més petits, amb una amplada de 1.10 i una alçada externa de 1.80 m,

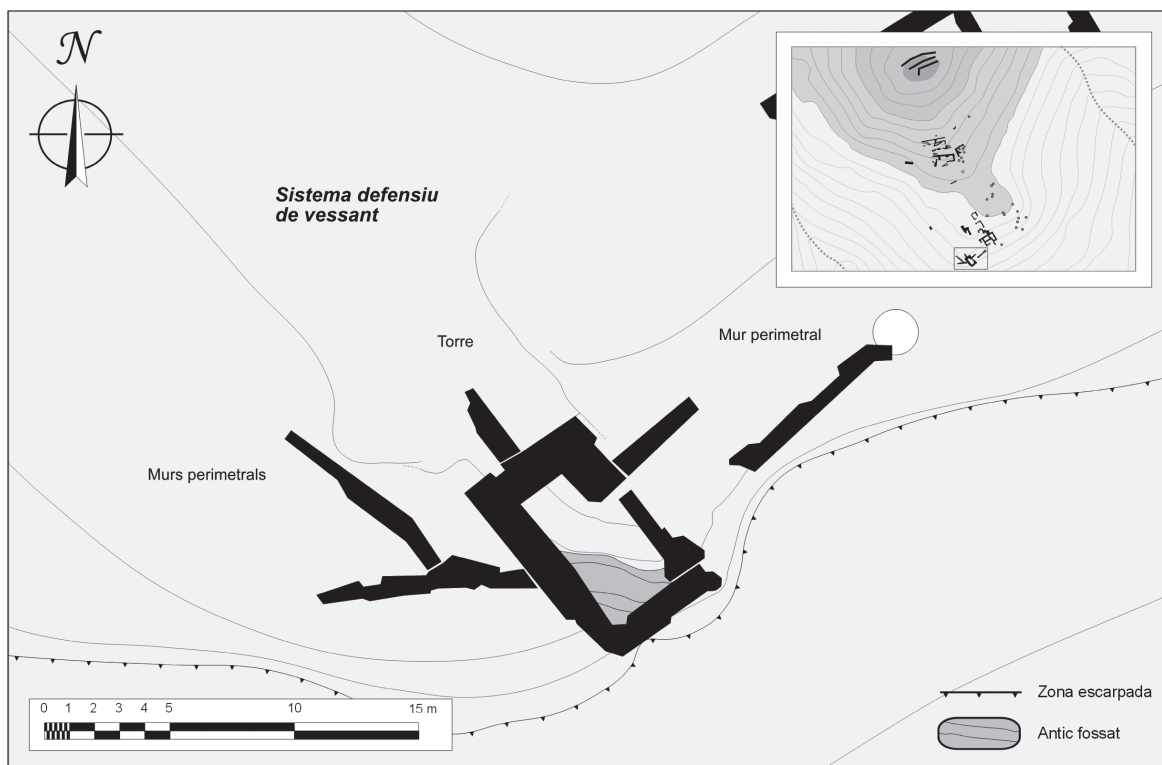

Figura 3. Planta de les estructures defensives a la zona sud-oest del poblament. Reelaboració a partir de Coll/Montlló/Bosch 2004, 193, fig. 2 i base topogràfica de Catalunya 1:5000 versió 2.0.

Figura 4. Imatge de l'angle exterior de la torre presa al 1988 (Miró 1988).

Figura 5. Imatge presa a la intervenció de 1988 (Miró 1988) dels murs en corba que es lliuraven al llenç sud-oest de la torre sud.

en la seva majoria refets com a marge de pagès, fins i tot, al pany sud-oest/nord-est es conservava la sortida d'una claveguera (Miró 1988, 52) (fig. 4).

El pany sud-est/nord-oest era el millor conservat i estava construït en dues fases. La cantonada oest s'imbricava amb un mur de pedra seca, orientat nord/sud i, a l'est, una segona construcció, de forma quadrangular, s'adossava pel nord-est a la roca.

El mur que s'entrega amb aquest pany de la torre, el qual podria tractar-se de part del mur perimetral o, tal vegada, de la línia de muralla, presentava una llargada d'uns 15 m i estava format per grans blocs de pedra (fig. 3). Per la part sud tenia una fondària més gran que per la nord, on conservava 0.50 m d'alçada, al estar la roca retallada a 3 m de distància de la muralla vers el nord, formant una espècie de fossat (Miró 1991, 241 i 242).

En l'actualitat, la imatge que observem al visitar aquesta zona del poblat és d'una estructura quadrangular buida molt reconstruïda de més de 2 m d'altura (figs. 6 i 7), on la línia de reconstrucció està senyalitzada per una

mallà blava que mostra la gran alteració que han sofert els murs exteriors de la torre.

A les restes originals de la torre, conservades a la seva part inferior, es lliuren murs de menor entitat molt malmesos que podrien pertànyer a murs perimetrals, però també a terrassaments posteriors, fet que només una intervenció arqueològica podria aclarir.

Però, sense disposar d'aquesta informació, un breu anàlisi de la planta de la torre, dels murs adjacents i dels paraments, posen ja de manifest que la seva construcció és realitzada reaprofitant elements constructius anteriors. Així, al seu interior s'observa també una remodelació amb la construcció d'un petit mur, de factura tosca, que estreta la porta d'accés. Aquest fet podria haver-se produït molt posteriorment si li associem els materials d'època moderna recuperats a la UE 101 i 102 apareguts a la part superior del sondeig realitzat al 1988 (Miró 1988, 13), ja que no hem d'oblidar tampoc la reutilització com a fars o torres de guaita (Martí/Folch/Gibert 2007, 30) que poden haver tingut aquestes estructures en altres moments històrics, com per exemple succeeix al Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental).

Figura 6. Imatge actual de l'exterior de la torre situada a l'angle oest de la línia defensiva de la vessant sud.

Figura 7. Imatge actual de la torre sud agafada des de l'interior del recinte fortificat.

ADSCRIPCIÓ CRONOLÒGICA

La cronologia que actualment es té de la torre sud s'ha obtingut a la Cala 100, on els estrats de rebliment, a excepció de les unitats 101 i 102, defineixen un conjunt ibèric d'època republicana datat a la primera meitat del s. II aC. Però, la UE 112, considerada com anterior i part de l'amortització d'un fossat més antic, es situaria cap l'últim quart del s. III aC, a partir d'un possible fragment informe d'àmfora grecoitàlica (Miró 1990, 243).

Concretament, els estrats de colmatació UE 106, 108 i 109 presenten un percentatge molt elevat de ceràmica ibèrica a torn, un 83.57 %, entre la que destaca l'àmfora ibèrica de boca plana (Miró 1988, làm. 1, 26), un gran vas amb vora de coll de cigne (Miró 1988, làm. 1, 21), una pàtera (Miró 1988, làm. 1, 23) i alguns vasos de vora exvasada. També van detectar-se fragments informes d'àmfora d'origen indeterminat (1.98 %), que per la descripció podrien correspondre també a àmfores grecoitàliques.

En quant a la vaixel·la d'importació aquest tipus ceràmic es limita a Campaniana A (0.36 %) i l'única forma recuperada és una vora del tipus Morel 1312 (Miró 1988, làm. 1, 31), datada a la primera meitat del s. II aC. També a la UE 105, encara que també corresponent a un rebliment modern, es va localitzar un fragment de fons amb peu de Campaniana A del tipus Morel 2977 (Miró 1988, làm. 1, 14). S'ha de fer esment també que en aquests estrats van aparèixer *imbrices* (Miró 1988, 49), presència material que, d'adscriure's a època romana, podria parlar-nos de la seva filiació cultural.

A la UE 112, considerada com anterior a la construcció de la torre, la producció a mà assoleix el 50 % dels materials, destacant cassoles (Miró 1988, làm 2, 37) i olles (Miró 1988, làm 2, 38), i la ceràmica ibèrica a torn conformà el 45.5 % del conjunt, mentre que el grup amfòric, possiblement grecoitàlic, assoleix el 4.5 % (Miró 1988, 50).

Aquestes dades cronològiques són molt valuoses per que corresponen als únics elements estratigràfics que es van conservar intactes a l'interior de la torre, a excepció de part de la trinxera de fonamentació excavada al terreny geològic que actualment s'observa a simple vista al seu angle nord-oest que, en el cas que oferís materials, podria arribar també a matisar la datació d'aquesta construcció (fig. 7).

PARALLELS DE TORRES QUADRANGULARS A TERRITORI CATALÀ

Torres quadrangulares buides, compartimentades o no, es documenten al llarg d'època ibèrica a tot el nord-est peninsular, però amb diferències substancials en la seva cronologia, sistema constructiu, dimensions i funcions poliorcètiques, aspectes que tenen també molt a veu-

re amb altres factors, com el període històric en el que s'aixequen, el seu emplaçament o, inclús, la seva filiació cultural.

Les evidències més antigues de torres quadrangulares les trobem al poblat dels Vilars (Arbeca, les Garrigues), on les 14 torres que reforcen la muralla –tretze de la primera edat del ferro i una de l'ibèric antic–, tenen un nucli inicial quadrangular al qual posteriorment s'afegeixen murs correguts que fan augmentar el folre i arrodoneixen els angles (Alonso/Junyent/López 2010, 20).

Adscrits als segles V i IV aC, nou són els casos de bastiment de torres quadrangulares distribuïdes per territori català que, a part de les seves influències hel·lenístiques o no, són de clara gènesis indígena. Així, al Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà), datada a partir del tercer quart del s. V aC, es documenta una potent torre rectangular situada al sud-oest del poblat que protegeix l'entrada principal juntament amb un bastió avançat, i a la que posteriorment s'adossen els trams de muralla que defensen el Camp de Dalt (Pons/Gonzalo/López 2005, 381 i 386).

També al poblat d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès) es documenten dues torres quadrangulares, la Y-Z, situada a l'angle nord-est amb dues cambres preconcebudes des de l'inici de la seva construcció, i la torre A-F, situada al centre del llenç nord, amb una sola cambra i forma rectangular allargassada. Ambdues torres es troben adscrites a la fase constructiva IIa, datada entre mitjans del s. V i finals del s. IV aC. També hi ha la possibilitat que l'espai T hagués funcionat com a torre, protegint una poterna, encara que aquesta estructura presenta certes dificultats identificatives (Sanmartí/Santacana 1991a, 134; Sanmartí/Santacana 1991b, 332; Sanmartí/Santacana 1992, 286 i 287; Sanmartí/Belarte 2001, 168; Asensio *et al.* 2005, 600).

També al proper poblat de Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès, Tarragona) és possible l'existència d'una torre similar a la de la casa fortificada de Alorda Park (AF). Els materials que l'amortitzen es daten en torn al 200 aC, però els seus investigadors creuen que podria tenir uns orígens més antics, dintre de la segona meitat del s. V aC, contemporanis a les torres d'Alorda Park (Adserias/Cela/Marí 2003, 259 i 260).

Un altre cas dintre dels segles V i IV aC, correspon al jaciment del Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre), en el que es va aixecar una torre quadrangular amb dos espais dividits per un mur estret que, a més de compartimentar l'interior, feia de suport d'un pis superior. Aquesta torre i la resta de la muralla que protegeix l'accés al poblat es data dintre del s. V aC (Asensio/Belarte/Noguera 2001, 286-289).

Tres torres quadrangulares s'han detectat també al Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà), construïdes a partir del segon quart del s. IV aC, encara que no hem d'oblidar la major antiguitat de la primera fase de mura-

lla que es defensa amb torres troncocòniques (525-450 aC). Una d'aquestes torres basteix l'angle nord de la fortificació, amb l'espai interior dividit en dues estances; una altra protegeix una nova porta que s'obra a l'angle sud-est i, una tercera, es construeix al refer-se una de les torres massisses i més antiga del tram mig de muralla. Aquesta última, datada antigament al s. III aC, ha estat recentment reexcavada i sembla datar-se també dintre del s. IV aC (Martin 2003, 331; Casas *et al.* 2002, 241; Olmos 2009, 60; De Prado 2009).

També al poblat de El Cogulló (Sallent, Bages) s'habilita una torre rectangular a un colze de la muralla antiga que es data dintre de la segona fase del jaciment, a partir de finals del s. IV i inicis del s. III aC (Santmartí/Santacana 1991a, 134; Asensio *et al.* 2001, 187).

Al poblat de Montbarbat (Lloret de Mar-Maçanet, la Selva), situat just a la frontera teòrica amb territori laietà, controlant la vall inferior de la Tordera, s'identifica també la construcció d'una torre, bastida entre el segon quart del s. IV i principis del s. III aC, que amortitza una poterna prèvia (Negre/Vilà 1991, 277; Vilà *et al.* 1992, 109 i 112).

Al poblat de Burriac (Cabrera de Mar, el Maresme), molt pròxim a la Cadira del Bisbe, s'han documentat també cinc torres quadrangulars a la part de llevant de la muralla, però amb certes dificultats d'adscripció cronològica, i una al sector occidental, datada a partir de la segona meitat del s. IV aC (Burjachs/Benito/Defaus 1991, 159; Garcia/Miró/Pujol 1991, 201; Zamora/Guitart/Garcia 1991, 339 i 340).

Cap a finals del s. IV aC, al sector sud del Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental), es documenten altres dues torres quadrangulars que flanquegen la porta d'accés i una tercera al sector nord a la que es lliuren nivells de mitjans del s. III aC i li atribueixen funcions de talaia que dona sentit al topònim popular de Turó del Far amb el que també es coneix aquest jaciment (López/Rovira/Santmartí 1982, 41 i 107; Bosch *et al.* 1986, 124 i 125).

Ja al decurs del s. III aC es documenten tres assentaments en els que es data la incorporació al seu sistema defensiu de torres de formes regulars. Així, al Turó del Montgròs (El Brull, Osona), a la primera meitat del s. III aC, s'afegeix una torre quadrangular, a més de dos bastions, a la muralla anterior (Molist/Rovira 1991, 255-259; Molist/Rovira 1993, 125 i 126; López/Riera 2002, 51; López/Fierro/Riera 2005, 149; Olmos 2009, 62). També a la mateixa comarca, el Casol de Puigcastellet (Folgueroles, Osona) disposa d'una torre avançada de planta rectangular que es situa en una posició central de la muralla que no defensa directament la porta d'entrada (Molas/Mestres/Rocafiguera 1991, 247; Olmos 2009, 61).

L'últim cas d'incorporacions de torres dintre de la primera meitat del s. III aC, s'ha detectat a l'extrem sud-oest del poblat del Turó de Mas Boscà (Badalona, Barcelonès),

amb l'existència d'una torre de planta rectangular, buida i d'una sola cambra, que es lliure a la muralla (Zamora 1995, 158 i 159; Zamora/Guitart/Garcia 1991, 347).

D'un moment més avançat, entre la segona meitat del s. III i principis del s. II aC, apareixen a territori català tres jaciments amb torres, a més de la identificada a la zona sud de la Cadira del Bisbe. El primer d'aquests jaciments és el poblat de Puig Castellet (Lloret de Mar, la Selva) que té una torre situada al seu sector nord-est que protegeix l'accés al poblat i es data entre el segon quart i finals del s. III aC (Pons/Llorens/Toledo 1986, 53).

El segon jaciment és el Turó de Dos Pins (Cabrera de Mar, el Maresme) que presenta també una torre de planta rectangular, situada al seu sector de ponent, molt pròxima a un escarpat, que es basteix al darrer terç del s. III aC i, segons els seus nivells d'amortització i expoli, va tenir una vida molt curta, deixant de funcionar cap a inicis del s. II aC (Zamora/Garcia 2005, 72-74).

El tercer jaciment és el Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre) que, encara amb torres pentagonals d'esperó massís, no deixen de ser buides i de cambra interior quadrada. Aquestes torres bessones deixen de funcionar entre finals del s. III i principis del s. II aC i defensen una porta que s'enfronta directament al camí d'accés al poblat (Pallarès 1984, 121; Asensio/Miró/Santmartí 2005, 619).

Ja dintre del s. II aC es documenten dos jaciments amb torres quadrangulars. El primer cas correspon al poblat del Turó Rodó (Lloret de Mar, la Selva), on a l'extrem nord-est s'hi va localitzar un petit àmbit avançat, abocat al penya-segat, just a la cantonada del recinte, que podia fer les funcions de baluard i que es data, com la resta del jaciment, entre inicis de la primera meitat del s. II aC i mitjans dels s. I aC (Llinàs/Merino/Montalbán 2005, 404 i 406).

El segon cas és el de Sant Miquel (Vinebre, Ribera d'Ebre), en el que s'han documentat restes d'un torre buida enfrontada a l'istme que dona accés al poblat. Aquesta construcció, datada a inicis del darrer quart del s. II aC, protegia una poterna disposada al seu darrera (Genera/Brull/Gómez 2005, 105, 107 i 112).

Per últim, no hem d'oblidar que a partir del s. II aC a territori català es conviu amb assentaments molt potents controlats directament per Roma. Així, les torres quadrades de filiació itàlica més antigues documentades al nord-est peninsular, corresponen a les conservades al sistema defensiu del *praesidium* romano-republicà de Tarraco (Tarragona, Tarragonès). Encara que molt reformades, les anomenades torres de Minerva, Cabiscol i de l'Arquebisbe, es daten entre el primer quart del s. II aC i l'últim quart d'aquest mateix segle, i presenten forma quadrada, base massissa i un cos superior buit (Vegas 1986, 49; Aquilué *et al.* 1991, 275-285; Arbulo/Otiña 2000; Palmada 2003, 16).

Més tardanes que aquestes, però amb grans similituds constructives, datades entre els anys 150 i 130 aC, es documenten dos torres de planta quadrada i base massissa que protegeixen la porta principal d'Empúries (l'Escala, Alt Empordà) (Sanmartí/Castanyer/Tremoleda 1988, 192; Aquilué *et al.* 1999, 30; Palmada 2003, 25). També al poblat d'Olièrdola (Olièrdola, Alt Penedès) es documenten 5 torres datades a partir de l'últim terç del s. II aC i mai posteriors al darrer terç del s. I aC per l'absència de sigil·lata aretina als seus contextos arqueològics. La torre I és de planta rectangular, les torres II i III, que flanquegen la porta, són quadrades, mentre que la torre IV té una forma semicircular apuntada, *unicum* que pot ser causat per remodelacions posteriors. La cinquena torre, de planta rectangular, es troba aïllada i situada a l'extrem sud-oest, a la cota més elevada del jaciment (Ferrer 1949; Molist 2008, 229-269; Palmada 2003, 258-260).

Per últim, al recinte fortificat de caire itàlic de Can Tacó o Turó d'en Roïna (Montmeló-Montornés del Vallès, Vallès Oriental), que va tenir un curt període d'ocupació (120 aC-90 aC aproximadament), s'han detectat també dues possibles torres, una situada a la zona nord del recinte i altra com una estructura avançada a la porta principal (Guitart *et al.* 2006, 24; Mercado *et al.* 2009, 200).

Aquesta enumeració i breu descripció de les torres quadrangulades documentades a territori català permeten definir la torre sud de la Cadira del Bisbe com un element d'un sistema defensiu molt més complex construït al sector de vessant del jaciment que protegiria l'angle oest de la línia de fortificació inferior o sud. Per la seva ubicació en la línia de muralla és probable que existiren altres torres similars distribuïdes pel perímetre defensiu i probablement protegís una entrada, ja que, segons els paral·lels, aquestes torres situades als angles de les muralles solen protegir accessos o poternes.

ELS ELEMENTS DEFENSIVS DE BARRERA (ZONA NORD)

D'aquests elements defensius, actualment dintre del Parc de la Serralada Litoral, fins el moment mai s'havia parlat, encara que les definicions que s'havien fet del poblat de la Cadira del Bisbe el caracteritzaven com un poblat de barrera.

Mitjançant fotografia aèria, plans isomètrics, ortofotomapes i fotografies laterals, a més de visites acurades sobre el terreny, s'han pogut identificar una sèrie d'estructures de caràcter agrícola que donades la seva ubicació i característiques, reutilitzen i emmascaren l'existència d'un potent complex defensiu de barrera d'època ibèrica.

MARCADORS OROGRÀFICS I PAISATGÍSTICS

En primer lloc cal dir que l'estudi del comportament orogràfic del jaciment és el factor que va posar de manifest

que ens trobaven davant les condicions estratègiques òptimes per associar al poblat de la Cadira del Bisbe un sistema defensiu molt més complex del que fins ara se li havia assignat.

La seva ubicació, a un esperó aïllat en forma de península que es perllonga cap el sud-est i s'uneix a la Serralada Litoral per mitjà d'un estret istme, defineixen una posició defensiva ideal i molt recurrent al món ibèric català.

Va ser al moment de confeccionar un plànol en el que es conjuminessin les restes arqueològiques conegudes de la Cadira del Bisbe i les característiques topogràfiques de l'indret (fig. 2) quan es consultaren ortofotomapes, fotografies antigues i imatges satèl·lit, que posaren de manifest la plausibilitat d'un sistema defensiu de barrera situat al sector nord del jaciment.

No hi ha més que consultar la base topogràfica 1:5000 que serveix l'Institut Cartogràfic de Catalunya, utilitzant l'entrada 'Cadira del Bisbe', per confirmar per una banda l'existència de l'istme que uneix aquest esperó amb la serra de Sant Mateu i, per l'altra, distingir al punt més elevat d'aquest esperó una sèrie de construccions que corresponen a gran trets amb la fossilització sobre el paisatge d'un potent complex constructiu.

Les vistes laterals de l'esperó, preses des del Turó d'en Cases a l'est (fig. 8) i des del Cau del Dimoni a l'oest (fig. 9), confirmen a nivell topogràfic l'existència d'aquest istme i també la presència d'un conjunt d'estructures construïdes al sector nord.

Seria molt ingenu des del punt de vista poliorcètic creure que perquè la Serralada Litoral s'aixequi darrera la Cadira del Bisbe, aquest poblat hauria d'estar protegit de forma natural per la seva banda nord i, hem de recordar, que no ens trobem al mateix cas que el poblat de Burriac, que amb un espadat rera l'actual fortificació medieval, probablement també ocupat en època ibèrica per una torre (Zamora/Guitart/Garcia 1991, 339), no necessités cap tipus de defensa per aquesta banda.

Hem d'entendre també que encara que la Serra de Sant Mateu té certes pendents pronunciades, no és una serralada intransitable que impedeixi travessar-la i passar indistintament des de la comarca del Vallès a la del Maresme, ja que si la intenció fos atacar el poblat i aquest només disposés de defenses al sud, no hauria més que accedir al seu interior per la seva banda nord.

DESCRIPCIÓ DE LES RESTES

Per atansar-nos al funcionament d'aquest sistema defensiu s'ha confeccionat una planta (fig. 10) que recull les tres estructures muràries que ofereix la base cartogràfica 1:5000 de l'Institut Cartogràfic de Catalunya, a la que s'han afegit els diferents elements constructius que actualment s'observen al terreny.

Figura 8. Vista actual des del Turó d'en Cases, a l'est, on s'observa una secció transversal de l'esperó o península en el que es situa el poblat de la Cadira del Bisbe.

202

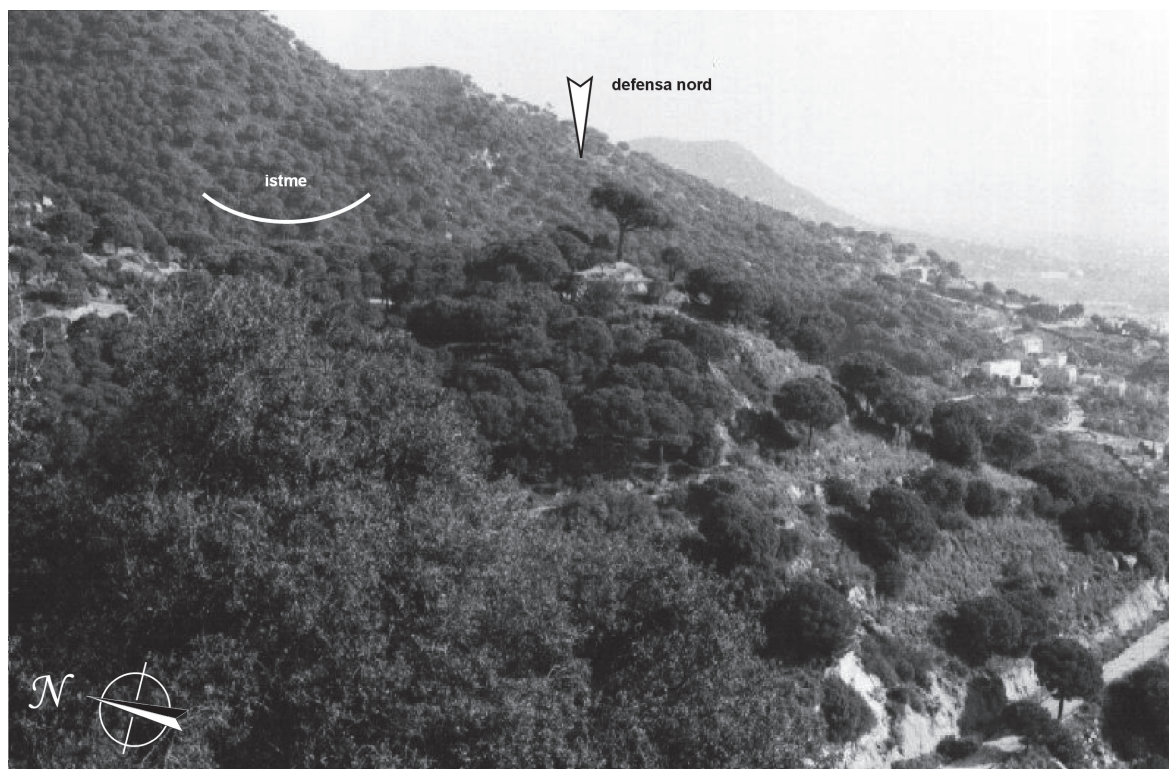

Figura 9. Vista presa al 1988 (Miró 1988) des del Cau del Dimoni, a l'oest, on tenim a primer pla la defensa nord i punt més elevat del poblat.

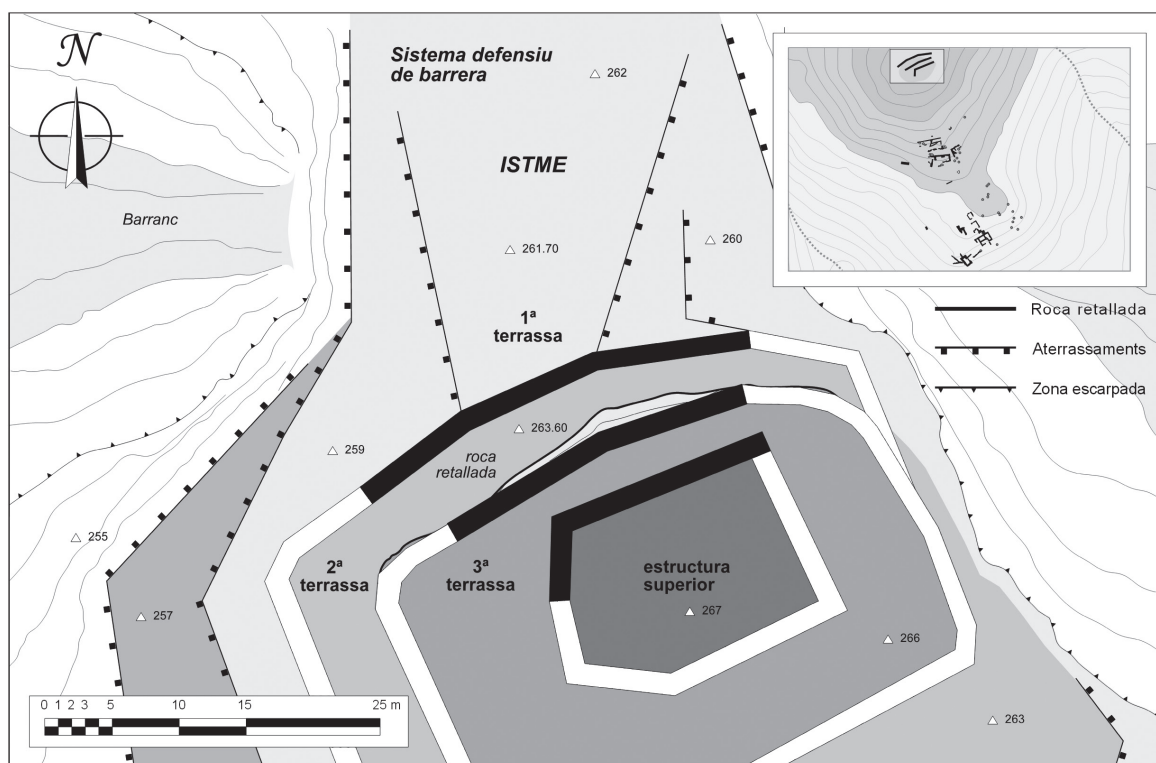

Figura 10. Planta del complex defensiu nord de la Cadira del Bisbe emmascarat per terrasses agrícoles i construccions posteriors.

Aquestes construccions defineixen tres terrassaments i una estructura superior que salven una altura de quasi 5 m (261.7/267.5 m s.n.m.) al llarg d'una distància de poc més de 10 m. Al voltant d'aquests elements, i en cotes inferiors, apareixen tota una sèrie de terrasses molt estretes, millor conservades a la vessant oest, que salven, també en molt poc espai, altres 6 m respecta a la primera terrassa (261.70/255 m s.n.m.). Això, dona

una diferència de cota entre l'estructura superior i l'última terrassa d'11 m de caiguda, que no deixen dubtes sobre el potencial defensiu de l'indret.

En el cas dels diferents marges que es troben just a la explanada de l'istme, aquests han estat terraplenats en l'actualitat per adequar aquest espai com a zona d'esbarjo per passejants i excursionistes que inicien la visita al parc natural. Aquest fet ha emmascarat la veritable forma de l'istme que, segons avança en direcció nord, va adoptant una lleugera pujada fins que aflora el sòl natural, punt en el que apareixen arrencats de forma natural gran ortostats de granit.

Just al punt de màxim estretament de l'istme, s'inicien per ambdues vessants uns barrancs amb forta pendent que, en el cas del situat a l'oest, desguassa de forma perpendicular al Torrent de Sant Antoni i, per l'est, comença el Torrent Fondo que, molts metres més avall, connecta amb el de Can Mus. També en aquest punt neixen les escarpadures a la roca que, potenciats pels torrents laterals, acaben configurant les parts inaccessibles de l'esperó en el que se situa el jaciment, els quals semblen no necessitar d'un sistema d'emmurallament complex més enllà de la construcció d'un mur perimetral (fig. 2).

Figura 11. Vista des de l'angle sud de l'istme de les estructures que s'aixequen a l'accés nord del jaciment.

Figura 12. Vista més pròxima dels marges que ocupen actualment el punt més elevat del jaciment.

LES DEFENSES DE BARRERA A TERRITORI CATALÀ

Per entendre aquesta sèrie de construccions agrícoles que fossilitzen part del complex defensiu identificat al sector nord de la Cadira del Bisbe i aproximar-nos a com podria ser originalment, el millor és conèixer en detall les característiques i funcionament de les defenses de barrera que es documenten a època ibèrica al nord-est peninsular, i, així, poder comparar les dades amb els indicis que es presenten en aquest treball.

D'aquesta manera, a terres de Girona l'exemple més significatiu d'assentament amb defenses de barrera és el Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà) que protegeixen l'accés a la part superior del jaciment que es situa en un esperó interfluvial. Concretament, a l'angle sud-occidental del Camp de Dalt es documenten dos trams de muralles, la meridional de 2.60 m i disposada al llarg del talús sud que forma el fossat 1, i el tram occidental, de 1.30 m. Ambdues es lliuren en angle a una torre rectangular més antiga que flanqueja, junt a un bastió més avançat, l'entrada en rampa al poblat. La seva construcció es data abans del 450/425 aC i s'amortitza entre el 400/375-350 aC (Asensio/Pons/Garcia 2009, 274-276).

Un altre poblat en terres gironines que utilitza aquest sistema defensiu és el cas del Castell de la Fosca (Palamós, Baix Empordà), datat entre finals del s. VI i finals del s. I aC (Martín 1987, 24). Localitzat a un promontori rocós en forma de península abocat al mar, presenta una muralla amb dues torres que protegeixen l'istme que el connecta a terra ferma (Barti/Plana 1989, 13).

També en aquest territori, però de cronologia més tardana, datat entre la primera meitat del s. II i mitjans del s. I aC, el poblat del Turó Rodó (Lloret de Mar, la Selva), ubicat també en un esperó en primera línia de mar, disposa d'una protecció de barrera situada a l'istme

que el connecta amb la Serralada Litoral. En un primer moment, es bastir una muralla d'entre 1.10 i 1.30 m d'amplada en forma de "L" amb set cases arrencades a la seva cara interna que es reforçà posteriorment tancant-se el tram final d'accés amb nous llenços de mur, a nord i est, i s'ha afegit a l'extrem nord-est un petit àmbit avançat que podria haver funcionat com a baluard (Linàs/Merino/Montalbán 2005, 402-406).

Entre els cessetans destaca el poblat d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès) que, situat a una petita elevació en forma de península lleugerament avançada a l'antiga línia de costa, presenta al seu costat nord un sistema defensiu de barrera que es perfecciona al llarg del temps. Durant la seva primera fase (550-450/400 aC) existí un mur perimetral de tanca simple, de 1.10 m d'amplada amb un gran retall al seu davant que podria haver funcionat com a fossat. Més tardanament, durant la fase IIa (450/400-300 aC), aprofitant part de la muralla anterior, es construí una més potent de doble parament de 2.6 m d'ample i dues torres quadrangulars que protegien la porta (YZ) i el llenç nord (AF). Aquesta línia de defensa es potencià amb l'excavació d'un fossat molt superior a l'antic i conservà al seu davant un tram important de l'antiga muralla que, es creu, va funcionar com a element de defensa avançada. Aquest complex defensiu es va mantenir durant la fase IIb (300/275-200 aC), on tan sols es modificà la ubicació de l'accés (Asensio *et al.* 2005, 597-603).

L'altre exemple conegut al Penedès és el que s'identifica al poblat ibèric d'Olièrdola (Olièrdola, Alt Penedès) que manté la mateixa ubicació estratègica, ocupant un esperó, i protegeix el seu costat accessible amb una muralla de gènesis anterior que es manté durant època ibèrica (Molist 2008, 110-121; Palmada 2003, 258-260).

Al curs inferior de l'Ebre són molt nombrosos els jaciments amb aquesta arquitectura defensiva que comparteixen la mateixa ubicació en esperons i penínsules abocades al riu. Així, datats entre els segles V i III-I aC, encara que alguns amb un origen més antic, trobem els poblats de l'Assut (Tivenys, Baix Ebre) (Diloli 2009), les Valletes (Aldover, Baix Ebre) (Arbeloa 1990), les Planetes (Tortosa, Baix Ebre) (Diloli/Bea/Vilaseca 2003) o Forn Teuler (Ascó, Ribera d'Ebre), entre altres (Asensio/Belarte/Noguera 2001, 286), i algú també més tardà com el de Sant Miquel (Vinebre, Ribera d'Ebre) (Genera *et al.* 2005, 630-632).

En aquesta zona destaca el poblat del Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre) que disposa a la seva banda nord-est d'una muralla de paraments múltiples i una torre que es data dintre del s. V aC. En un primer moment s'aixecà una torre quadrangular a la cota més elevada del jaciment, situada a un extrem de l'istme, a la que posteriorment s'afegí un primer pany de muralla d'un

metre de gruix i uns 32 m de llarg. A la darrera fase, el poblat es reforçà amb un llenç exterior d'uns 3 m d'amplada que conformà un dels sistemes defensius de barrera més sòlids coneguts a Catalunya (Asensio/Belarte/Noguera 2001, 286-289).

L'altre jaciment destacat d'aquest territori que deixa de funcionar als darrers anys del s. III aC (Asensio/Miró/Sanmartí 2005, 619), és el Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre). Comparteix la mateixa ubicació estratègica que la resta i només es pot accedir a ell creuant un petit corredor de 8 m d'amplada i 120 m de llarg. La plataforma superior del poblat tindria una muralla que recorreria part del perímetre més accessible i podria haver-se avançat lleugerament a les dues torres pentagonals bessones que flanquegen la porta principal, formant un espai protegit o *epikampon* amb una possible poterna rera la torre sud. Al davant d'aquesta última línia de fortificació, conviurien altres elements defensius avançats (Pallarés 1984, 114 i 120).

A la comarca d'Osona ocupant esperons de la Serralada Prelitoral es troben alguns dels jaciments amb defenses de barrera més contundents i complexos de tot el món ibèric català. Un dels casos paradigmàtics és el del Turó del Montgròs (El Brull, Osona) que presenta una muralla de compartiments, datada entre els segles V i IV aC, a la que posteriorment s'afegeix una torre rectangular i una defensa avançada a la entrada (Molist/Rovira 1991, 255; Molist/Rovira 1993, 125 i 126; López/Riera 2002, 51; López/Fierro/Riera 2005, 149; Olmos 2009, 62).

Un altre jaciment amb similars característiques defensives és el Casol de Puigcastellet (Folgueroles, Osona) que disposa d'una muralla darrera la qual s'obren deu àmbits de planta quadrada i una potent torre central avançada que no defensa directament la porta d'accés (Molas/Mestres/Rocafiguera 1991, 247; Olmos 2009, 61).

Per últim, entre els ilergets, un bon exemple és el poblat dels Estinclells (Verdú, Urgell), datat al s. III aC, on a part del mur perimetral que circumscriu l'hàbitat, presenta una muralla en barrera de forma corba de 1.20 m de gruix amb un fossar que s'avança uns 5 m a ella, de 5.4 m d'amplada i, de moment, de profunditat i forma desconeguda. Aquest fossar té un mur de contenció interior o escarpa, de prop d'un metre de gruix que ressegueix el tall de la banda més propera a la muralla (Asensio *et al.* 2005, 468 i 469).

ADSCRIPCIÓ CRONOLÒGICA I HIPÒTESI RECONSTRUCTIVA DE LA DEFENSA NORD

Respecte a l'adscripció cronològica hi ha que comentar que sense una intervenció arqueològica no resulta viable oferir una datació precisa de les restes identificades al sector nord, encara que al haver-se conservat part de

l'aparell constructiu original de la torre sud del jaciment es pot realitzar a partir d'ella una comparativa amb els diferents paraments detectats al sector nord i intentar establir d'aquesta manera la seva coherència respecte al sistema constructiu ibèric.

Així, l'aparell constructiu del sector nord presenten trams clarament moderns, ja que aquest espai ha sofert recentment una remodelació en la que s'ha fet ús d'un tipus de pedra diferent a l'original, reforçant-se les parts superiors dels murs, construint escales i habilitant una font.

A part d'aquests elements clarament distingibles, es documenta un segon tipus de parament més antic, distribuït per tot l'espai, però que tampoc coincideix amb el sistema constructiu que s'observa als murs de la torre sud, el qual es caracteritza per un aparell de pedres granítiques cairejades, falcades amb altres més petites que les equilibren per anar aixecant el mur en fileres més o menys regulars.

Coincidents amb aquesta tipologia constructiva els únics paraments que semblen tenir certes similituds només s'han identificat a la part baixa del mur que conforma la segona terrassa, mentre que la resta de marges i murs de contenció adjacents, inclosa la estructura superior, mostren clares diferències i, fins i tot, apareixen consolidats amb morter.

És un fet que les refraccions de les estructures actualment visibles en aquest sector són molt profundes i és molt probable que quan es bastiren, els seus constructors ja no devien tenir contacte visual amb els elements muraris ibèrics, encara que foren aquests els que modelaren les característiques orogràfiques bàsiques de l'indret.

Un bon exemple per entendre que no hi ha que fer una lectura directa d'aquestes terrasses agrícoles i com és de complex el procés d'amortització i reutilització d'una muralla ibèrica, el tenim al poblat ilerget del Estinclells (Verdú, l'Urgell). En aquest jaciment s'identificà inicialment un potent marge de pagès que contenia les terres del camp superior on es situa el jaciment. La ubicació del poblat a l'extrem d'un esperó feia lògic pensar que aquesta terrassa agrícola reaprofitava l'antiga defensa de barrera. Però quan s'excavà, s'observà que aquest marge s'havia aixecat just al seu davant, reutilitzant la seva pedra, mentre que de la muralla només restaven dues de les seves filades inferiors (Asensio *et al.* 2003, 225; Asensio *et al.* 2005, 469), aspecte que deixa clar que quan es construeix el marge agrícola, la muralla original ja no era visible.

I, encara que lo habitual és pensar d'una manera lineal que aquestes terrasses agrícoles s'assentarien directament sobre les antigues construccions defensives, segons aquest exemple, que és l'únic cas d'una intervenció moderna que descriu la interrelació d'una terrassa agrícola amb una muralla ibèrica, en cap cas es pot fer una lectura directa dels terrassaments i interpretar-los com la conservació exacta d'uns elements anteriors.

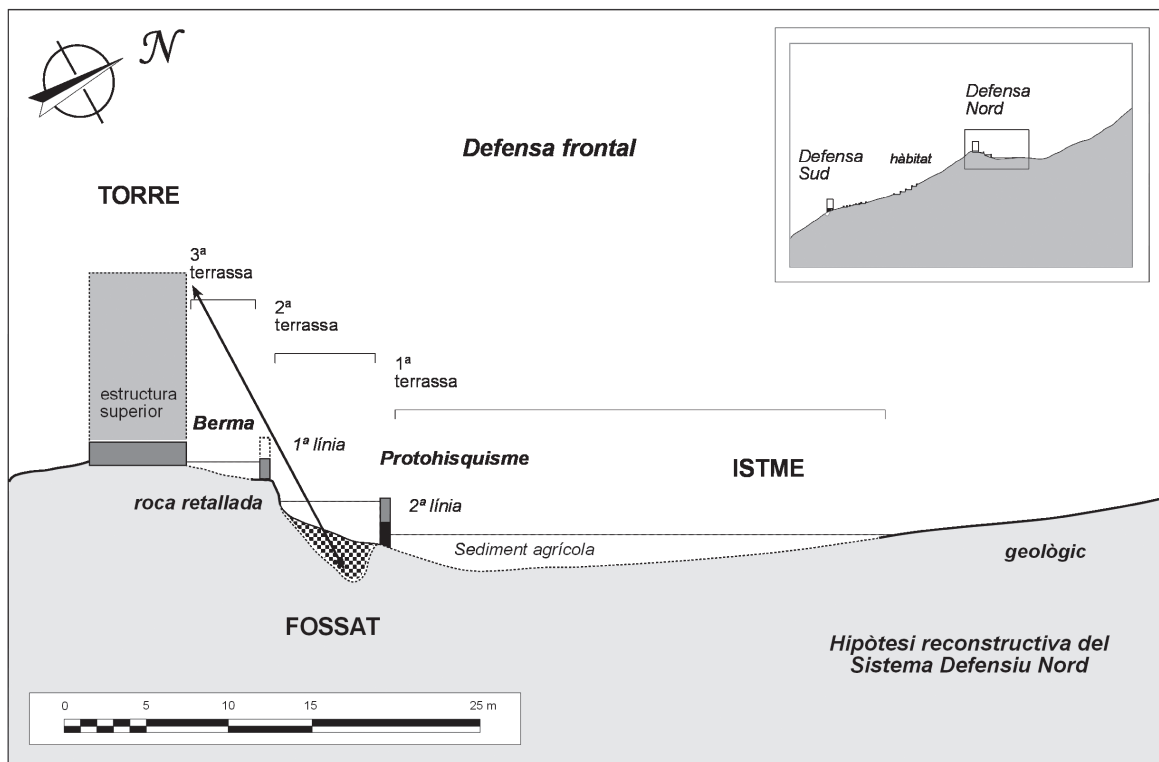

Figura 13. Secció interpretativa del funcionament hipotètic del sistema defensiu nord de barrera de la Cadira del Bisbe.

206

Figura 14. Vista des de l'angle nord-oest de la plataforma superior que controla l'istme i domina l'accés nord al poblat.

Figura 15. Escarpat excavat a la roca natural que conforma la 2ª terrassa.

D'aquesta manera, segons la posició i característiques dels elements que s'exposen sobre la possible línia defensiva del sector nord del poblat de la Cadira del Bisbe i comparar-los amb els que componen els diferents sistemes poliorcètics de barrera documentats als poblats ibèrics catalans, aquests elements cobren realment sentit i permeten oferir en aquest treball una hipòtesi reconstructiva viable i coherent.

Així, la torre seria l'element central de tot el conjunt defensiu i es situaria al punt més elevat del sector nord, com també de tot el jaciment, i es trobaria incorporada dintre del recinte emmurallat. Aquesta torre es situaria molt pròxima a la primera línia de muralla, cosa que permetria la seva defensa frontal, però també dels flancs est i oest, ja que la barrera té forma de proa amb segments rectes que configuren una línia defensiva poligonal.

La forma i dimensions de la torre no poden ser confirmades, degut a que els murs que resten del que s'ha denominat estructura superior, es troben molt refets amb murs afegits de morter de calç a la seva banda sud, producte d'una construcció més recent, però la planta que s'observa en l'actualitat adopta també una forma poligonal amb unes dimensions aproximades de uns 150 m². Per altra part, no ens ha d'estranyar que aquest sigui un dels pocs casos de poblament de barrera en el que una torre interior defensi la línia de fortificació, ja que hem de tenir en compte que aquestes infraestructures defensives estan molt marcades per el lloc en el que es basteixen, de manera que de tots els poblats catalans amb defenses de barrera que s'han descrit no existeixen dos iguals i, per tant, són sempre les condicions orogràfiques les que imposen la distribució més adients dels diferents elements que intervenen en la creació d'un sistema defensiu.

Un altre aspecte interessant d'aquesta possible torre és que, segons els indicis actuals, és exempta i no es lliuraria al llenç l'interior de la primera línia de muralla, si no que sembla existir entre aquests dos elements un espai transitable d'uns 3 m que crea una espècie de berma que acaba en una caiguda vertical excavada a la roca (fig. 13).

En quant a la línia de mur més pròxim a la torre, aquest es troba just a la vora d'aquesta caiguda a plom que deixa al descobert la roca granítica. Actualment el mur que es conserva en aquest punt està refet, però enllaça amb altres marges més antics que envolten l'estructura superior i estableixen un ampli espai horitzontal (3ª terrassa) ideal sobre el que bastir aquesta construcció.

Al mateix temps, al observar aquesta caiguda vertical és veu clarament per les arestes que presenta la roca, que es tracta d'una modificació antròpica, retallant-la per potenciar la inaccessibilitat a la part superior de la construcció en la que s'estableix aquesta 3ª terrassa (fig. 15). Però, tampoc podem descartar la possibilitat de que ens trobem al davant de l'escarpat interior d'un fossat molt potent, avui dia emmascarat per la construcció d'un terrassament més modern construït al seu davant. Aquest mur de contenció que forma la 2ª terrassa, de més de 2 m d'altura, delimita tot el perímetre del marge superior i és als seus paraments inferiors on s'han documentat les majors similituds amb el sistema constructiu emprat a la torre sud del jaciment.

La contundència d'aquest mur inferior tal vegada ens podria indicar que correspongués a la línia exterior de fortificació, formant amb el llenç previ un corredor d'accés protegit que anés guanyant progressivament altura per accedir a l'interior del recinte, encara que també podria ser part d'un element avançat de defensa (*protehiqisme*). Aquest sistema de defensa avançada no és poc freqüent i s'ha detectat en altres jaciments, com per exemple en el Mas d'en Boscà

de Badalona, en el Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, en el Turó de Montgròs a El Brull, en el Castellet de Banyoles de Tivissa o en el poblament de Sant Miquel de Vinebre, entre altres.

Aquesta breu descripció i la hipòtesi reconstructiva que se'n deriva, posa de manifest la seva plausibilitat al haver-se comparat amb els millors exemples de poblats ibèrics de barrera catalans, fet que ens situa al davant d'un complex sistema defensiu molt desconegut per la comunitat arqueològica. No hi ha dubte que per avançar en el seu coneixement aquest espai hauria de ser objecte d'un curós anàlisi arqueològic, però, per que algun dia es porti a terme aquest interessant estudi, el primer pas és ser conscients de la seva existència.

CONSIDERACIONS FINALS

Com a comentaris finals dir que analitzar els sistemes defensius del poblats ibèrics catalans per contextualitzar les evidències documentades a la Cadira del Bisbe, representa un dels millors marcadors per identificar arqueològicament la cronologia i intensitat dels trasbalsos que pateix el poblament ibèric entre el s. V i el s. I aC. L'anàlisi dels seus elements defensius mostren, en el casos més antics, les concepcions originals de les fortificacions ibèriques i com, en moments molt concrets, incorporen millores i es refortifiquen, mentre que, en altres casos, deixen fins i tot de funcionar.

Un d'aquests moments de canvi està íntimament relacionat amb la presència militar romana a partir de l'inici de la Segona Guerra Púnica i del posterior desenvolupament del procés de control per part de Roma dels nous territoris al llarg de la primera meitat del s. II aC, situació que deixa una profunda empremta a las fases romano-republicanes d'alguns dels *oppida* ibèrics, entre ells la Cadira del Bisbe.

En el cas d'aquest poblament laietà les úniques dades cronològiques que fan referència a la renovació i millora del recinte emmurallat les situen entre finals del s. III i principis del s. II aC, just a partir de la presència militar romana a la península, encara que la forquilla cronològica és el suficientment amplia com per no poder afirmar amb rotunditat que esta refortificació fos ideada per enginyers militars romans o com el resultat de la reacció indígena a la seva presència.

De totes maneres, aquesta situació bèl·lica té especial pes a la Catalunya litoral i lleugerament interior, ja que molts dels poblats citats en aquest treball per les seves característiques defensives es disposen en la via de comunicació terrestre que connecta l'enclavament d'Emporion, aliada principal de Roma, amb Tarraco, que conformen l'inici i final de l'eix terrestre de l'estratègia militar contra els cartaginesos, però també eix vertebrador de la conquesta inicial de la Península Ibèrica.

Aquesta situació obliga a pensar en la veritable autoria intel·lectual de les adequacions defensives documentades als poblats ibèrics durant aquest període que es distribueixen al llarg de la via Heraclea, encara que l'autoria constructiva sembla sempre clarament indígena. Hem de ser conscients que el control d'aquesta via ibèrica al seu pas per territori català, que segons Polibi (Historia III, 39, 2) encara funcionava cap a l'any 133 aC, va ser el principal objectiu militar de Roma i, per tant, era del tot necessari dominar els poblats ibèrics que exercien vigilància sobre ella.

Aquesta fase d'aliances i pugnes bèl·liques cristalitzen al territori amb l'ampliació de l'arquitectura militar dels enclavaments que es situen en aquest antic itinerari ibèric que va concloure oficialment per part de Roma a partir de la pacificació de la Narbonense, amb la fundació de Narbo Martius al 118 aC, i l'establiment de la via que denominaren Domitia, antecedent de la posterior via Augusta (Balsera 2005, 313; 2006, 68).

BIBLIOGRAFIA

ADSERIAS, M., CELA, X., MARÍ, LI. 2003, El poblament ibèric de Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès, Tarragona), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 11-12, Lleida, 255-275.

ALONSO, N., JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B. 2010, *Arbeca. La fortalesa dels Vilars*, Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Lleida.

ÀLVAREZ, J., CARRASCO, A. 1983, Memoria de las excavaciones realizadas en la Cadira del Bisbe. Campañas 1981-1982, Premià de Mar, no editat, in Coll, R. (1988), *El poblament ibèric de la Cadira del Bisbe (Premià de Dalt, El Maresme): història de la investigació i estat de la qüestió*, Les nostres arrels 2, Premià de Mar, 108-200.

AQUILUÉ, X., DUPRÉ, X., MASSÓ, J., RUIZ DE ARBULO, J. 1991, La cronologia de les muralles de Tàrraco, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 1, Lleida, 271-301.

AQUILUÉ, X., CASTANYER, R., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 1999, *Empúries*, Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona.

ARBELOA, J. M. V. 1990, Prospeccions i excavacions arqueològiques, *Butlletí Arqueològic* 12, Època V, Tarragona, 119-265.

ASENSIO, D., BELARTE, J., NOGUERA, J. 2001, El poblament ibèric al curs inferior de l'Ebre (Ribera d'Ebre i Baix Ebre), *Territori polític i territori rural durant l'Edat del Ferro a la Mediterrània Occidental, Actes de la taula rodona celebrada a Ullastret*, Girona, 283-299.

ASENSIO, D., CARDONA, R., FERRER, C., MORER, J., POU, J. 2001, Tipus d'assentaments i evolució del poblament ibèric a la Catalunya central (Eix Llobregat-Cardener), *Territori polític i territori rural durant l'Edat del Ferro a la Mediterrània Occidental, Actes de la taula rodona celebrada a Ullastret*, Girona, 183-201.

ASENSIO, D., CARDONA, R., FERRER, C., MORER, J., POU, J., SAULA, O. 2003, El jaciment ibèric dels Estinclells (Verdú, Urgell): un assentament fortificat ilergeta del segle III aC, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 13, Lleida, 223-236.

ASENSIO, D., CARDONA, R., FERRER, C., MORER, J., POU, J., SAULA, O. 2003, Noves dades sobre el nucli fortificat ilergeta dels Estinclells (Verdú, Urgell), *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 467-479.

ASENSIO, D., MORER, J., POU, J., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. 2005, Èlites aristocràtiques a la Ciutadella Ibèrica d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès), *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 597-613.

ASENSIO, D., MIRÓ, M., SANMARTÍ, J. 2005, Intervencions arqueològiques en el Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre): una ciutat ibèrica en el segle III aC., *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 615-627.

ASENSIO, D., PONS, E., GARCIA, C. 2009, L'entrada meridional del nucli ibèric fortificat del Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà): una porta complexa del segle V aC, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 19, Lleida, 271-285.

BALIL, A. 1971, Casa y urbanismo en la España antigua. La segunda Edad del Hierro, *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología XXXVII*, Valladolid, 5-75.

BALIL, A., RIPOLL, E. 1952, Actividad arqueológica en Cataluña durante los años 1950 y 1951, *Archivo Español de Arqueología XXV*, Madrid, 178-186.

BALSERA, R. 2005, Evidencias del ibérico pleno en el santuario de la Mare de Déu de la Salut (Sabadell, Vallès Occidental): un nuevo asentamiento agrícola en el llano de la Laietania, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 15, Lleida, 293-318.

BALSERA, R. 2006, El asentamiento ibérico de la Serra de l'Espasa (Capçanes, Tarragona) y su conjunto numismático: interpretación económica y territorial, *Butlletí Arqueològic* 28, Tarragona, 35-73.

BARTI, A., PLANA, R. 1989, Un modelo de romanización en el litoral gerundense, *Studia Historica* 7, Salamanca, 11-28.

BOSCH, J., ENRICH, R., LLORENS, J. M., MATARÓ, M., PAMIES, A., PARDO, J., RUEDA, J. M., SERRAT, I. 1986, Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme al Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental), *Tribuna d'Arqueologia* 1984-1985, Barcelona, 121-132.

BURJACHS, F., BENITO, N., DEFAUS, J. M. 1991, El poblament ibèric fortificat de Burriac (Cabrera de Mar, el Maresme), *Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple: segles IV-III a. de C., Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica*, Centre d'Estudis del Bages-Societat Catalana d'Arqueologia, Manresa, 159-163.

- CASAS, S.; CODINA, F., MARGALL, J., DE PRADO, G. Noves aportacions al coneixement de l'ampliació nord de l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà). Estudi d'una inscripció sobre pedra trobada en aquesta zona, *Cypsela* 14, Girona, 237-250.
- CARRASCO, A., ÀLVAREZ, J., BERNAL, C., RECASENS, M. 1983, El poblado ibèric de la Cadira del Bisbe (Premià de Dalt, Barcelona), *XVI Congreso Nacional de Arqueología (Múrcia 1982)*, Saragossa, 663-667.
- CASANOVAS, J. 1962, Inventario nacional de sitios arqueológicos. San Pedro de Premià (Barcelona), *Noticiario Arqueológico Hispánico V*, Madrid, 271.
- COLL, R. 1988, *El poblado ibèric de la Cadira del Bisbe (Premià de Dalt, El Maresme): història de la investigació i estat de la qüestió*, Les nostres arrels 2, Premià de Mar.
- COLL, R., MONTLLÓ, J., CAZORLA, F., MARTÍN, A. 1998, *Memòria de l'actuació arqueològica duta a terme en el poblado ibèric de la Cadira del Bisbe (Premià de Dalt, El Maresme). Novembre-Desembre de 1996*. No editat, Servei d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.
- COLL, R., MONTLLÓ, J., BOSCH, M., CAZORLA, F., GARCIA, E., JIMÉNEZ, M. 2001, *El poblament ibèric al Maresme. L'oppidum de la Cadira del Bisbe (premià de Dalt). Desenvolupament urbanístic i seqüència cronològica. Memòria de les actuacions arqueològiques corresponents als anys 1998-2000*. No editat, Servei d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.
- COLL, R., MONTLLÓ, J., BOSCH, M. 2004, El poblado ibèric de la Cadira del Bisbe (Premià de Dalt, el Maresme). Vuit anys de recerca (1992-2000), *Fonaments* 10-11, Barcelona, 161-211.
- DE PRADO, G. 2009, Noves aportacions al coneixement de les portes i dels sistemes d'accés a l'*oppidum* ibèric del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 19, Lleida, 335-358.
- DILOLI, J. 2009, La perduració del poder en un espai arquitectònic simbòlic. La torre T-3 del asentamiento protohistòric de L'Assut (Tivenys, Baix Ebre, Tarragona), *Trabajos de Prehistoria* 66, 2, Madrid, 119-142.
- DILOLI, J., BEA, D., VILASECA, A. 2003, *L'assentament ibèric de Les Planetes, Tortosa, Baix Ebre. Viure vora el riu durant la protohistòria*, Editorial Arola, Tarragona.
- FERRER, A. 1949, El castro antiguo de San Miguel de Olèrdola, *Archivo Español de Arqueología* XXII, Madrid, 21-73.
- GARCIA, J., MIRÓ, J., PUJOL, J. 1991, La porta meridional del poblado ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, el Maresme), *Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple: segles IV-III a. de C., Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica*, Centre d'Estudis del Bages-Societat Catalana d'Arqueologia, Manresa, 1999-213.
- GENERA, M., BRULL, C., GÓMEZ, A. 2005, Disseny i planificació del sistema defensiu a l'establiment de Sant Miquel de Vinebre (Ribera d'Ebre), *Tribuna d'Arqueologia 2002-2003*, Barcelona, 95-116.
- GENERA, M., BRULL, C., GÓMEZ, A., ALBERICH, J. 2005, Modificació en el sistema defensiu de Sant Miquel de Vinebre (Ribera d'Ebre). Un efecte de la romanització del territori?, *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 629-643.
- GÓMEZ, J. 1978-1979, El poblado ibèric de la Cadira del Bisbe, *Butlletí AECC* 5, Premià de Mar, 4-7.
- GUITART, J., PAJEL, J. M., MERCADO, M., RODRIGO, E. 2006, Can Tacó: un recinte fortificat d'època republicana, *Cota Zero* 21, Vic, 23-26.
- GUSI, F., OLÀRIA, C. 1984, *Arquitectura del mundo ibérico*, Castelló.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, X., RIERA, M. 2005, Resultats de les excavacions de 1997 a 2003 a l'*oppidum* del Turó del Montgròs, el Brull (Osona), *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 141-162.
- LÓPEZ, A., RIERA, M. 2002, *El oppidum del Turó del Montgròs (El Brull, Osona). Memòria de l'excavació duta a terme durant la campanya 1999 i 2000*. No editat, Servei d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.
- LÓPEZ, A., ROVIRA, E., SANMARTÍ, E. 1982, Excavacions en el poblado layetano del Turó del Vent, campanyes 1980-1, *Monografies Arqueològiques* 3, Barcelona.
- LLINÀS, J., MERINO, J., MONTALBÁN, C. 2005, El poblado ibèric del Turó Rodó (Lloret de Mar, la Selva), *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 401-409.
- MALUQUER DE MOTES, J. 1982, Los núcleos de población prerromana, *VVAA, Vivienda y urbanismo en España*, Barcelona, 13-32.
- MARTÍN, A. 1987, El poblamiento ibèric en el Empordà, *Actas de las I jornadas sobre el mundo ibérico*, Jaén, 19-33.
- MARTÍN, A. 2003, Territori i hàbitat al nord-est català en Època Ibèrica, *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 323-345.
- MARTÍ, R., FOLCH, C., GIBERT, J. 2007, Fars i torres de guaita a Catalunya: sobre la problemàtica dels orígens, *Arqueologia Medieval* 3, Barcelona, 30-43.
- MERCADO, M., RODRIGO, E., FLÓREZ, M., PALET, J. M., GUITART, J. 2009, El castellum de Can Tacó/Turó d'en Roïna (Montmeló-Montornés del Vallès, Vallès Oriental) i el seu entorn, *Tribuna d'Arqueologia 2007-2008*, Barcelona, 195-212.
- MIRÓ, M. T. 1988, *Memòria de les excavacions d'urgència realitzades al poblado ibèric de la Cadira del Bisbe (Premià de Dalt, el Maresme). Juliol 1988*. No editat, Servei d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.
- MIRÓ, M. T. 1991, Les estructures defensives del poblado ibèric de la Cadira del Bisbe de Premià de Dalt (Maresme), *Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple: segles IV-III a. de C., Simposi Internacional d'Arqueologia*

- Ibèrica*, Centre d'Estudis del Bages-Societat Catalana d'Arqueologia, Manresa, 241-244.
- MOLAS, D., MESTRES, I., ROCAFIGUERA, M. 1991, La fortalesa ibèrica del Casol de Puigcastellet, *Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple: segles IV-III a. de C.*, Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica, Centre d'Estudis del Bages-Societat Catalana d'Arqueologia, Manresa, 245-248.
- MOLIST, N. 2008, Espais i estructures arqueològiques. La fortificació romanorepublicana, in VVAA, *La intervenció al sector 01 del Conjunt Històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*, Monografies d'Olèrdola 2, Barcelona, 227-281.
- MOLIST, N., ROVIRA, J. 1991, La fortificació ibèrica del Turó del Montgròs (El Brull, Osona), *Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple: segles IV-III a. de C.*, Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica, Centre d'Estudis del Bages-Societat Catalana d'Arqueologia, Manresa, 249-264.
- MOLIST, N.; ROVIRA, J. 1993, L'oppidum ausetà del Turó del Montgròs (El Brull, Osona), *Empúries* 48-50, Barcelona, 122-141.
- NEGRE, M., VILÀ, M. V. 1991, El sistema defensiu de Montbarbat, Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica, Manresa, 273-280.
- OLESTI, O. 1994, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I aC)*. *Estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró.
- OLMOS, P. 2009, Aproximació a la metrologia ibèrica a Catalunya (segles V-II aC), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 19, Lleida, 51-74.
- PALMADA, G. 2003, Els sistemes defensius romano-republicans de la Hispània Citerior: els casos d'Olèrdola, Empòria i Tàrraco, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XLIV, 2003 Girona, 7-87.
- PALMADA, G. 2004, La fortificació republicana d'Olèrdola (Sant Miquel d'Olèrdola, Alt Penedès), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 13, Lleida, 257-288.
- PALLARÉS, R. 1984, El sistema defensiu frontal del Castellet de Banyoles, Tivissa, Ribera d'Ebre, *Pyrenae* 19-20, 113-125.
- PONS, E., GONZALO, C., LÓPEZ, A. 2005, Els sistema defensiu del poblat ibèric de Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà, Girona), *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 379-392.
- PONS, E., LLORENS, J. M.; TOLEDO, A. 1986, *Puig Castellet – Lloret de Mar. Campanyes 1981-1986. Arquitectura i medi natural*. No editat, Servei d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.
- PUJOL, J. 1991, Assaig d'interpretació de l'Època Ibèrica al Maresme, *Laietania* 6, Mataró, 19-33.
- RUIZ DE ARBULO, J., OTIÑA, P. 2000, De Cese a Tàrraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibèrica y el proceso de romanización, *Empúries* 52, Barcelona, 107-136.
- SANMARTÍ, J., BELARTE, C. 2001, Urbanización y desarrollo de estructuras estatales en la costa de Cataluña (siglos VII-III aC), in Berrocal, L., Gardes, P. (Drs), *Entre celtas e iberos. Las poblaciones protohistóricas de las Galias e Hispania*, Casa Velázquez, Madrid, 161-174.
- SANMARTÍ, E., CASTAÑER, P., TREMOLEDA, J. 1988, La secüència històric topogràfica de las murallas del sector meridional de Emporion, *Madrider Mitteilungen* 29, 191-200.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. 1991a, Les fortificacions ibèriques de la Catalunya central i costanera, *Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple: segles IV-III a. de C.*, Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica, Centre d'Estudis del Bages-Societat Catalana d'Arqueologia, Manresa, 127-144.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. 1991b, El sistema defensiu del poblat ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès, Tarragona), *Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple: segles IV-III a. de C.*, Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica, Centre d'Estudis del Bages-Societat Catalana d'Arqueologia, Manresa, 329-335.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. *El poblat ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya 11, Barcelona.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. 1994, L'urbanisme protohistòric a la costa de Catalunya, *Hàbitat i habitació a la Protohistòria de la Mediterrània nord-occidental*, *Cota Zero* 10, Vic, 27-37.
- UBACH, P. 1994, *Memòries etno-arqueològiques. Vilassar de Dalt, 1934-1993. 6000 anys d'història en el Maresme*, L'Aixernador, Argentona.
- VENTURA, J. 1956, Vilassar de Dalt, *VIII Reunión de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona, Informes y Memorias* 32, Madrid, 81-83.
- VILÀ, M. V., BARRACHINA, M. C., MARTÍN, S., NEGRE, M. M., RAMÓN, E. 1992, El poblat ibèric de Montbarbat (Lloret de la Selva, la Selva), *Tribuna d'Arqueologia* 1990-1991, Barcelona, 107-114.
- VEGAS, M. 1986, Estudio de algunos hallazgos cerámicos de la muralla de Tarragona, *Butlletí Arqueològic* 6-7, Tarragona, 45-54.
- ZAMORA, D., GARCÍA, J., 2005, El jaciment arqueològic d'època ibèrica del Turó dels Dos Pins (Cabrera de Mar): l'assentament rural i la torre, *Laietania* 16, Mataró, 65-152.
- ZAMORA, D., GUITART, J., GARCIA, J. 1991, Fortificacions a la laietània litoral: Burriac (Cabrera de Mar) i el Turó d'en Boscà (Badalona). Cap un model interpretatiu de l'evolució del poblament ibèric laietà, *Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple: segles IV-III a. de C.*, Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica, Centre d'Estudis del Bages-Societat Catalana d'Arqueologia, Manresa, 337-353.